

GYÁNI GÁBOR

Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten

A 19. század derekától a bevándorlás különösen nagymértékben hozzájárul Pest és Buda, majd az egyesült főváros demográfiai növekedéséhez. Ennek egyenes következményeként a városok és főként Pest vagy a Duna bal parti városrész lakosai között lecsökkent a helyben születettek aránya. A századforduló táján, a város egészét tekintve, a népesség kétharmada állt bevándoroltakból, holott két évtizeddel korábban arányuk még csak 57 százalék körüli. Aligha kell ezen a helyen hosszasan bizonygatni, hogy a magyar főváros vonzerejét elsősorban nagyipari központtá válásának köszönhette, s természetesen annak, hogy mint a kiegyezés utáni ország fővárosa, politikai és kulturális központként is olyan erőt sugárzott, melyet nem ellensúlyozott más városi centrum.

Az igazán tömeges bevándorlás azonban a Budapesten megtelepülő modern gyáriparnak és egyes szolgáltató ágaknak, mindenekelőtt a középosztályi háztartások cselédmunkaerő iránt dinamikusan bővülő igényének volt a függvénye. Tekintve az újonnan kiépülő ipar szerkezeti adottságait, egyformán nagy kereslet támadt szakmunkások és képzetlen munkások, napszámosok iránt. Az utóbbiak zömmel nem is a gyári üzemekben, hanem az építőipar keretei között, a civilizált nagyvárosi környezet fokozatos megteremtésének nehéz fizikai munkáit ellátandó kaptak alkalmazást. Az itt megnyíló munkalehetőségek főként a paraszti rétegek bevándorlóit vonzották magukhoz, aminthogy a szolgáltatás szektorának a vonzereje is többnyire e rétegek lányaira fejtett ki számottevő hatást. S ebben a tömegben aránytalanul nagy a hazai nemzetiségek, nemzeti kisebbségek jelenléte.¹

A nagyipar szakmunkások iránti keresletét azonban nagyrészt külső munkaerő beáramlása elégíthette ki, olyan, zömében német anyanyelvű képzett munkások budapesti megtelepedése, akik a Monarchia Lajtán túli, vagy cseh-morva részeiből, esetleg Németországból érkeztek a magyar fővárosba: 1870-es adatok szerint az ipari keresők egyötöde származott a Monarchia osztrák feléből és 3 százaléka jött „vámkülföldről”.²

A gyors ütemű nyelvi magyarosodás és a szakmunkások bevándorlásának fokozatos mérséklődése folytán mind a szlovák, mind a német anyanyelvű budapesti munkásság teret vesztett, jóllehet abszolút számban 1900-ig tartott gyarapodásuk.

A századforduló éles cezúrát jelent e téren: azt követően a szakmunkások bevándorlása jelentéktelen mértékű, ráadásul az 1900-zal kezdődő, sok iparágat sújtó dekonjunktúra is csökkentette a szabad munkahelyek számát. Különösen az építőipari recesszió hatott negatív módon a munkásbevándorlásra, az etnikusan meghatározott munkaerőpiaci vonzerőre. Jól ismert ugyanis, hogy mind a téglagyárakban, mind az építkezéseknél vagy az egyéb infrastrukturális beruházásokkal járó szakképzetlen fizikai munkáknál meglehetősen nagy számban foglalkoztattak szlovák vándormunkásokat, akiknek nehezen felbecsülhető, ám mindenképpen tekintélyes része nem is választotta a várost állandó letelepedési helyéül.

Az említett tényezők nyomán vált a főváros munkássága nyelvi (etnikai) tekintetben egyöntetűbbé a dualizmus utolsó éveire. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a város ipari munkásainak (segédszemélyzet) 83,5 százaléka vallotta a magyart anyanyelvének, holott 1880-ban a megfelelő arány 51,7 százalék volt.³

Az etnikai identitás tekintetében a századforduló évtizedei során végbement hallatlanul nagy váltás, ahogyan a folyamatot az anyanyelvi statisztika tükrözni képes

(erről később még szó lesz), semmiképpen nem intézhető el a teljes etnikai/nyelvi átváltozást sugalló „elmagyarosodás” kifejezéssel.

Az 1910-es népszámlálás adatai tanúsítják, hogy az „asszimilánsok” döntő hányada kevert nyelvi és etnikai identitású lehetett, már amennyire azt a nyelvi tudásról szóló száraz statisztikai szám adatok elárulhatják. Azoknak a fővárosi munkásoknak, akik a magyart jelölték meg anyanyelvükként, 54,9 százaléka beszélt a magyaron kívül még egy vagy két nyelvet. Ugyanakkor azonban a domináns magyar nyelvi-etnikai nagyvárosi miliő csak igen ritkán hagyta teljesen érintetlenül a nem magyar bevándoroltak eredeti nyelvi-etnikai identitását, kevés esetben volt rá mód, hogy valamilyen fokon ne történjen alkalmazkodás. Lehetek, előfordultak a városban etnikai gettók, nyelvi szigetek, ám ezek az etnikus közösségek is útban voltak a kevert identitású csoportok felé. Így értékelhető, ennek fényében értelmezhető az 1910-es statisztikának az az adata, miszerint az anyanyelvükben nem magyar, magukat nem magyarnak valló budapesti munkások erős kisebbsége, csak alig több mint a negyed része (28,9 százaléka) nem beszélt a magyar nyelvet.⁴

A népszámlálási statisztikák sugallta kép azonban igencsak hozzávetőleges, belőle nem vezethetjük le az asszimiláció összetett folyamatát, és ezen adatok kizárólagos használatával azt sem ábrázolhatjuk meggyőzően, hogy az etnikai identitások milyen gazdagsága jellemezte egy-egy időpontban a magyar főváros társadalmát. A statisztika önkéntelenül is elszűrheti a korántsem ritka, pusztán mérésrel nem megragadható korabeli etnikai pluralitást. Ennek legalább két oka van: nyelvi kultúrára redukálja az etnikai identitás bonyolult problémáját; rendszerint nem számol, nem számolhat a tartósan izgó-mozgó, etnikailag vegyes ki-bevándorló tömegekkel.

Talán éppen az utóbbi körülmények tudatosítása képezte az alapját azoknak a kortársak között is felmerülő alternatív becsléseknek, melyek a hivatalos és asszimilációs elfogultsággal vádolt statisztikai adatokat kívánták korrigálni. Kivált a disszimilációt szorgalmazó budapesti szlovák körök sérelmezték a hivatalos adatok alacsony értékét, de a magyarbarát szlovák orgánusok is azt vallották: a népszámlálásokban rendre kevesebb a városban élő-dolgozó szlovák bevándorlók száma, mint a valóságban. Ez a számháború azóta is tart. Önálló statisztikai adatgyűjtés intézményi lehetőségeinek a hiányában a hivatalos statisztika többnyelvűségi adatközléseit hasznosítva, a többnyelvűséget a másik, az „elnyomott” etnikai identitás tényszerű jelzéseként értékelve juthattak a kisebbségi becslések másfajta szám adatokhoz. A magyarbarát szlovák újság, az 1886 és 1918 között folyamatosan megjelenő *Slovenské noviny* szerint például 1890-ben (a népszámlálás adatai szerint) 66601-en beszéltek Budapesten szlovák nyelven, s közülük 11 ezren magyarul sem tudtak. Nem igaz tehát, véli a lap cikkírója, hogy ekkor 27449 szlovák élt a városban, vagyis a népesség 5,6 százaléka, hanem annak több mint a duplája számítható a budapesti szlovák etnikumhoz; vagyis mindenki, aki anyanyelvében vagy a másodlagosan-harmadlagosan használt nyelv révén egyáltalán kapcsolatba hozható a szlovák etnikummal.⁵ További szlovák becslések 68 ezres budapesti szlovák közösségről szólnak, sőt Milan Hodža jóval később, 1910 körül egyenesen 80 ezerre taksálta a pesti szlovákok számát, holott a magyar statisztika csupán 20 ezret alig meghaladó szlovákságról tud ebben az időben.⁶

A hivatalos és az etnikai kisebbségek képviselői részéről feltételezett (becsült) népességi adatok közötti ilyen jelentős eltérés már említett forrásai mellett, természetesen, megemlíthető a hivatalos adatszolgáltatás szándékos torzítása; az, a kivált az 1910-es népszámlálással kapcsolatban gyakran emlegetett statisztikai manipuláció, melynek technikai mikéntjéről semmit nem tudni (csaltak, vagy a

többsnyelvűségi adatfelvétel adta lehetőségek körében lavíroztak, esetleg már az adatfelvétel során személyes ráhatással járultak hozzá a bevallott anyanyelv eldöntésének gyakorta kétes kimenetelű egyéni dilemmájához). Már ez az utolsó mozzanat is jelzi: az anyanyelvi hovatartozás, túl az anyanyelv megválasztásának hivatali „kényszerein”, önmagában semmiképpen nem elégséges alap az etnikai identitás meghatározásához. Ezért gondolhatták úgy, napi tapasztalataikra hagyatkozva, a kortárs pesti szlovák újságírók, egyetemisták (M. Hodža), hogy a magyar nyelvtudás még abban az esetben sem vonja mindig maga után a szlovák etnikai identitás feladását, ha sokan a magyar nyelvet jelölik meg a népszámlálási összeíróknak saját anyanyelvükként. Az etnikai státusnak az a korabeli politikai fogalma, ami áthagyományozódott az utókor történetírására is, mely a nyelvi kultúrát tünteti ki a legfőbb kritérium, valójában az egyedüli determináns rangjával, tudományosan elfogadhatatlan.

Tételünk bizonyítására két, igen eltérő érvet említenénk. Az első argumentum szűken történeti jellegű, s az a lényege, hogy a nyelvi közösség integráló befolyását keresztezi-keresztezheti a bevándorlás történetiségéből következő strukturális megosztottság. Vegyük példaként a német nyelvet, mint amely kiindulópontja a pesti és budai, majd budapesti német etnikum számszerű meghatározásának. Közhely, hogy a két város népessége hagyományosan, tehát a 18. századtól fogva, „németes jellegű”: az 1851. évi összeírás például 56,4 százalékos német arányt tüntetett fel.⁷ Ez a demográfiai szerkezet nyomta rá a bélyegét a városok hatalmi hierarchiájára is: a vagyoni elit zömében maga is németekből állt, s a városok igazgatása szintén a németek és más, nem magyar etnikumok képviselőinek a kezében volt hosszú időn át. A városi igazgatás nyelve 1844-ig a német (s csak helyenként magyar vagy latin), s még 1844-et követően is nyomokban fennmarad a német hivatali használata.⁸

A törzsökös pesti és budai németek és a 19. század hatvanas-hetvenes éveitől nagy számban betelepülő osztrák-német gyári szakmunkások nyelvi alapon, a tájnyelvi különbségektől most eltekintve - a nyelvi statisztika eszközeivel egymástól elválaszthatatlan etnikus kisebbségét képezik a város társadalmának. Valójában két külön világ, melyet a több-kevesebb gyorsasággal cserben hagyott német anyanyelven túl semmiféle belső kötelék nem kapcsol össze egymással. Jóllehet nemigen folytak kutatások a nemzetiségi egyesületek múltját illetően, ám a tévedés túl nagy kockázata nélkül is feltételezhető, hogy nincs olyan számottevő társadalmi önszerveződés a budapesti németek körében a század utolsó negyedében, amely a többgenerációs pesti és budai németeket az ide frissen bevándorolt német munkásokkal összekötné, amely valamiféle etnikai alapú integráció eszköze lehetne. S a korábbi pesti és budai német kultúra sem hat a később ide érkezőkre, akik ráadásul e polgári világ értékeit egyébként is idegenül szemlélik, lévén hogy ők már egy modern városi ipari világ alsó társadalmi csoportjaként definiálják magukat.

A bevándorlás egyazon etnikus csoport egymással jószereivel kapcsolatba sem kerülő, társadalomszerkezetileg is elütő külön zárványait segíti kialakulni, pontosabban: a bevándorlás kronológiája adja kezünkbe a kulcsot a formális nyelvi közösség, mint etnikai integrációs elv viszonylagosságának a megértéséhez.

A népszámlálások nyelvi statisztikája tehát amennyit megmutat, annyit el is fed a nyelvi tekintetben egyöntetű népcsoportok belső viszonylataiból. Éppen csak futólag említhetjük, hogy a nyelv túlhangsúlyozása az etnikai identitásban, a nyelvváltás azonosítása az asszimiláció folyamatával mind-mind a 19. századi nemzetfogalom, a kultúrnacionalizmus eszmei terméke. A dualizmus kori magyar politikai nemzeteszmé számára is az számított a hatékonyság próbakövének, hogy a nem magyar nemzeti kisebbségek milyen hányadát sikerül beolvasztani a magyar anyanyelvűek, a magyart

saját anyanyelvüknek elfogadók táborába. A liberalizmust bírálva Szekfű Gyula ezt a szemléletmódot jellemezte úgy, mint ami „a nemzetiség lelki alapjainak formalisztikus gondolkodásból eredő lebecsülése”.⁹ Ez a bevándorlótól „csak felületes és merőben külsőleges, de annál gyorsabb átalakulást” kívánó liberális attitűd áll a statisztikai adatgyűjtés mögött is, amely elegendőnek tartja az anyanyelvi (és egyáltalán a nyelvtudást illető) társadalmi tények kvantitatív feltárását ahhoz, hogy fogalmat adjon az etnikai és nemzetiségi tagoltság pillanatnyi állapotáról.

Mindez lehetne pusztán az eszmetörténet érdeklődési körébe tartozó jelenség, ha nem tartaná mai napig befolyása alatt az etnicitás és az asszimiláció 19. század végi, 20. század eleji történetéről folytatott történész-diskurzust. S ebben a tekintetben alig van különbség, vagy talán nincs is eltérés a magyar historikusok és a frontvonal másik felén elhelyezkedő utódállamokbeli történészek között.¹⁰

A nyelvi kritérium elégtelensége bármiféle modern etnikai identitás meghatározására egy analitikus érv segítségével is bizonyítható. Az asszimiláció mint folyamat azon modelljét hívom segítségül, melyet az amerikai Milton Gordon két évtizede vázolt fel. Gordon kiindulópontja, hogy az asszimiláció összetett folyamat, amely számos egymást követő, egymásra épülő fázisból áll. Az asszimiláció kezdeti szakaszában megy végbe a befogadó társadalom nyelvének, kulturális kódjai alapvető elemeinek az elsajátítása, ez az, amit *akkulturációnak*, kulturális beolvadásnak szokás nevezni. Az akkulturáció nem szükségképpen vonja maga után a beolvadás újabb szakaszait vagy az asszimiláció folytatódását. Ha viszont a folyamat feltartóztathatatlanul zajlik tovább, következő lépcsőben kerül sor az úgynevezett *strukturális* vagy *társadalmi integrációra*. Az utóbbin a szerző azt a fajta betagozódást érti, amely megnyitja az utat az asszimiláns előtt a befogadó társadalom formális és kivált annak informális szerveződése felé, lehetővé téve számára a teljes elvegyülést, a láthatatlanná válást. Nem az akkulturáció, vallja Gordon, hanem a strukturális asszimiláció ennek az integrációnak a kulcspontja, melyet tehát a teljes felszívódás küszöbének lehet tekinteni.¹¹

Ha komolyan vesszük Gordon fogalmi sémáját,¹² a népszámlálási nyelvi-anyanyelvi statisztikák indikátor szerepét csak az akkulturáció folyamata szempontjából, az asszimiláció akkulturációs fázisának az erejéig tekinthetjük relevánsnak. Egy ilyen számadatból nem többre, legföljebb arra következtethetünk valamelyes bizonyossággal, hogy milyen mértékben haladt előre egy vagy több etnikai közösség kulturális adaptálódása, ám az asszimilációnak ez a módja még fogalmilag sem meríti ki a strukturális integrációval beteljesülő maradéktalan asszimilációt.

Írásom második felében arra vállalkozom, hogy bemutassam: melyek azok a külső feltételek és bevándorló stratégiaiak, melyek az asszimiláció menetét gátolhatják vagy éppenséggel megkönnyíthetik. E feltételek, illetve stratégiák sorában első helyre kívánczik a lakóhely megválasztása, az *etnikai szegregáció* mint törekvés és adottság. Egy további, az előbbi kérdésnél jóval ritkábban vizsgált probléma a *szociabilitás*, a munkahelyi vagy egyéb nyilvános lét, amely az önszerveződés formális síkján (egyesületek) vagy az informális és tömeges mobilizáció (a tőkemunka konfliktusából, az állam-etnikai önérvényesítés ütközéséből fakadó kollektív akciók) formájában nyilvánult meg. Létezik végül az a szinte soha nem kutatott informális szféra, melynek az etnikumok közti vegyes házasság, a férfi és nő közti kapcsolatok nyomon követése talán a legmegfelelőbb eszköze. Ez utóbbi akár futólagos vizsgálatával tanulmányunkban mi is adósok maradunk.

Vegyük elsőként szemügyre a lakóhelyválasztás szerteágazó kérdését. Azonnal előrebocsáthatjuk, hogy az etnikailag meghatározott lakóhelyi szegregáció mértéke a

19. század végén, a 20. század első másfél évtizedében Budapesten nem tűnik túl jelentősnek. A város felekezeti-etnikai csoportjai között kétségkívül a zsidók voltak mindig a legszegregáltabbak, ám korszakunkban még ők sem különültek el géttszerűen a többségi társadalomtól. A budapesti zsidók disszimilációs indexszáma 1900-ban 30 százalék körül volt, ami egyáltalán nem magas érték, hiszen Bécsben például ugyanakkor 45 százalék felelt meg e mutatónak. Ez annyit jelent, hogy a város zsidó népességéből csupán egyharmad résznek kellett volna máshová költöznie ahhoz, hogy egyenletesen szétosztódjon Budapest zsidó népessége a város teljes területén (Bécsben mintegy a fele résznek lakóhelyet kellett volna változtatnia e cél érdekében).

A budapesti zsidóság, hagyományosan, zömmel a belváros közelében lakott, ugyanakkor itteni koncentrációja az idő múlásával párhuzamosan folyton csökkent. A Király utca és szűkebb környéke alkotta a 19. század kezdetétől a pesti zsidók lakóhelyi tömörülési pontját: itt lakott a fővárosi zsidóság 80 százaléka még 1880-ban is. A betelepülő zsidók mind nagyobb száma, a vele járó növekvő belső felekezeti (neológ-ortodox megosztottság), foglalkozási, vagyoni és státus-differenciáltság egyaránt a szegregáció lazulásának irányába hatott: 1920-ban a fővárosi zsidó népességnek már csak a 60 százaléka lakott a nevezett negyedben.¹³

A zsidókhoz képest a város többi népes etnikai komponense ennél is kevesebb jelét adta a lakóhelyi zártágnak. Részletes kutatások hiányában nem számolhatunk be arról, hogy a német vagy a szlovák közösségek szegregációja hogyan alakult az idő függvényében. Gondolatmenetünkhöz azonban elég utalni rá, hogy a szlovák népesség, persze csak az a része, melyet a magyar népszámlálási adatszolgáltatás szlovákként mutat ki, 1910 táján a pesti zsidóságnál is kevésbé szegregált: a disszimilációs index értéke itt 27,4 százalék, azaz csak minden negyedik fővárosi szlováknak kellett volna elköltöznie másik kerületbe, hogy egyenletesen népesítsék be a város területét.¹⁴

Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy a disszimilációs indexek alapjául szolgáló adatok a kerületek közötti népességarányokra vonatkoznak, vagyis nagy területi egységeket fejeznek ki. Nem vitás, hogy a kerületek szintjén elhanyagolhatónak tűnő etnikai lakóhelyi koncentráció egyáltalán nem zárja ki a kerületeken belüli kisebb és körülhatároltabb területi egységekre korlátozódó etnikai enklávék tartós fennmaradását. Kimutatásukhoz más forrásokra, s finomabb elemzési módszerekre lesz majd szükség. Ám az, hogy az etnikai közösségek ilyen lakóhelyi összetartása több pusztá feltételezésnél, a szociabilitás vizsgálata során derül majd ki.

Az etnikus közösségeken belüli, illetőleg az egyes etnikus közösségek tagjai közti kapcsolatok sűrűségét és jellegét, nem utolsósorban a kapcsolatok intézményesülési formáit a mikrotársadalmak férfi tagjainak szociabilitása tükrében ítélni lehet. A téma kapcsán két kérdésre igyekszem választ kapni: milyen térbeli implikációi voltak e szociabilitásnak, melyek a nyilvános tevékenységek térbeli keretei és vonzatai; milyen mértékben és miként járult hozzá ez a fajta szociabilitás az etnikai mi-tudat kialakulásához, felkeltéséhez, konzerválásához, valamint az etnicitás közösségen belüli diskurzusához.

A munkahely az egyik kézenfekvő intézményes kerete, térbeli letéteményese bármilyen etnikus és egyéb csoportvonalakozásokkal (közös munkavállalói tapasztalat és érdek) dúsitott közösségi identitás képződésének. Nem kevésbé azért, mert a szegmentált munkaerőpiac törvényeinek megfelelően a bevándorló és azonos etnikai csoportokhoz tartozó munkások a gyárakban találkoztak össze; a közös - gyári - munkaszervezet etnikai miliőben integrálta a munkaerőt. Természetesen etnikai miliőkről kellene inkább szólni, hiszen egy-egy üzem rendszerint több nemzetiségi

csoport, a magyar mellett szlovák, lengyel, cseh és más nemzetiségű munkások képviselőit szervezte egy munkaszervezetbe. A gyár, az üzemi munkaszervezet kereteiben, az ennek bázisán létrejövő nyilvános kapcsolatrendszerek mint az etnikus csoportokat egymással integráló, olykor egymással szembeállító mechanizmusok arra figyelmeztetnek, hogy a bevándorlók városi adaptációja többnyire etnikai csoportok keretei között, azok közvetítésével s nem atomizált egyének külön erőfeszítései formájában folyt.

De vessük pillantásunkat azokra a közösségi, egyúttal a munka világából kinövő akciókra, melyekről fennmaradtak dokumentumok. A 19. század utolsó évtizedében a budapesti rendőrfőkapitányhoz rendszeresen befutottak olyan detektívjelentések, amelyek a főváros nagyüzemi munkásainak főként szláv nemzetiségű tagjairól közöltek megfigyeléseket. Pontosabban: a rendőrség azt figyelte árgus szemekkel, hogy e munkások gyűlésein, közös összejövetelein mi történt, miről folyt a szó. Legalább annyira fontos volt erről tudni a munkásmozgalom rendészeti kontrollálhatósága végett, mint a nemzetiségi mozgalmak („pánszláv izgatás”) hatástalanítása miatt. A jelentéseket olvasgatva megállapítható, hogy a nemzetiségi munkások önszerveződése az 1890-es években még igen kezdeti fázisában tartott. Összejöveteleik témája munkavállalói sérelmeik egyeztetése, a panaszkodás és mindenekelőtt az önszerveződés maga. Nem ritka, hogy a többféle nemzetiséget foglalkoztató üzemek munkásai nem külön-külön, vagyis nemzetiségenként elkülönülve jöttek össze rendszertelen alkalmakkor, hanem egymás közt egyeztetett fellépésre határozták el magukat. Lengyel, cseh és szlovák munkások, természetesen nemegyszer magyar munkásokkal együttesen szüntették be a munkát, vagy közösen tüntettek.¹⁵

Az összejöveteleket rendszerint éttermekben, kocsmákban tartották, ami megfelelt a korabeli általános gyakorlatnak.¹⁶ Meglepő azonban, hogy milyen kevesen látogatták a rendőrdetektívek által regisztrált munkásgyűléseket. A legtöbb összejövetelen 20 és 50 között váltakozott a résztvevők száma; a legnépesebb munkásgyűléseket a kőbányai téglagyárak lengyel és szlovák munkásai rendezték, melyeken legalább hetvenen megjelentek, de akadt olyan is, ahol a résztvevők száma 300 körül alakult: s a források tanúsága szerint mindössze egy olyan munkásgyűlést tartottak ebben az évtizedben, ahová közel ezren tartották érdemesnek elmenni. Ezt az összejövetelt lengyel munkások szervezték.¹⁷

További sajátos vonásuk e nyilvános összejöveteleknek, hogy résztvevői viszonylag szűk ismeretségi körből verbuválódtak. Nevezetesen: egy-egy gyár vagy műhely munkáskollektíváit sikerült így mozgósítani. Ennek megfelelően a közös eszmecserek elsősorú, lényegében szinte egyedüli témáját az érdekvédelem képezte, a munkavállalói érdekek megfogalmazása, a munkaadókkal szembeni munkáskövetelések egyeztetése és elhatározássá szilárdítása. Ennyiben a résztvevők nemzetiségi összetételén túl nincs is egyéb etnikai jelentése ennek a munkászociabilitásnak.

1900-at követően némi változást észlelhetünk például a budapesti szlovák munkások önszerveződésében: a korábban dominánsan szakszervezeti és grass-root jellegű kollektív akciókat kezdték felváltani a nemzetiségi identitás jegyében fogant önszerveződési formák.¹⁸ Ezzel együtt módosulóban volt a mobilizáció szociológiai mechanizmusa is. A kifejezetten munkavállalói tudatosságra szocializáló önszerveződés háttérében a munkahely integráló szerepe állt; a munkavállalói tapasztalatok azonosságán nyugodott, belőle fakadt az egyének közötti kooperáció.

Mihelyt ezt felváltotta, vagy gyakran éppen csak kiegészítette az etnikai csoporttudat mobilizáló befolyása, már nem a közös munkahely, hanem inkább a

lakóhelyi közösség által integrált egyének találtak egymásra. S ezzel együtt megindult a kollektív akció intézményesítésére való mind erőteljesebb törekvés is; megérlelődött az igény a rendszertelen összejövetelnek legitim társadalmi egyesületi keretben történő állandósítására.

Anélkül, hogy a problémát megillető nagyobb teret szentelhetnénk a munkahely versus lakóhely mint integrációs forma beható vizsgálatának, a kettőnek a munkavállalói és/vagy etnikai tudatosságra gyakorolt, olykor egymást hatástalanító befolyását témánk keretei között is igazolva látjuk. Korai lenne az általánosítás, ám meggondolkodtató: nem arról van-e nálunk is szó, amit Ira Katznelson provokatív tézise állít az európaihoz képest mindig is kivételes amerikai munkástudat mögött rejlő szociológiai paradoxonról. Már Werner Sombart óta foglalkoztatja a kutatókat, hogy Európából nézve miért olyan hiányos az amerikai munkásság osztálytudata. Katznelson válasza: ennek az a fő oka, hogy végzetes hasadás állott be a munka- és a lakóhely között a munkások kollektív öntudatának, csoportstátusuk észlelésének szempontjából. A munkavállalói helyzet, melyről városi és nagyipari körülmények között a marxizmus azt tartja (s ezt nem igen szokták cáfolni), hogy ideális alapja az osztály-tudat elterjedésének, amerikai viszonyok között nem képes megfelelni annak az (elméleti) elvárásnak, hogy primátusra tegyen szert a kollektív identitás tárgyi feltételei sorában. A munkahelyi „politika” integráló szerepe csak munkavállalói státusában érintette a nagyvárosi bér munkást, aki azonban közösségi identitását a maga teljességében etnikai csoport tagjaként építette föl. Ennek az identitásnak a lakóhelyi közösségi tere biztosított szilárd tapasztalati alapokat, annak a szomszédsági-territoriális integrációnak juttatva ezzel elsőbbséget a csoportidentitás fenntartásában, melyet etnikai kötelékek fűznek egybe.¹⁹

Tény mindenestre, hogy a formálisan intézményesülő és kifejezetten nemzetiségiként fellépő szlovák önszerveződési törekvések szociológiai gyökerei a lakóhelyi közösségre és nem a munkahelyek azonosságára nyúlnak vissza. Ezt bizonyítja, többek között, az 1899-ben alapított *Vsebecny Slovensky robotnický spolok* (Budapesti Szlovák Munkásegylet) alapító tagjainak a lakóhelyi topográfiája. Mint a fennmaradt listából kiviláglik, az egyletszervezők több mint kétötöde Angyalföld jól körülhatárolható részén lakott, további egynegyedük lakóhelye volt Terézváros és Erzsébetváros egymás közelében fekvő néhány utcája, végül egyötödük lakott a Józsefvárosban és Kőbányán. Ami ennél is többet mond: az egyesületet szervező szűkebb maguk közel a fele ugyanabban a házban lakott. Közelebről, a 27 szóban forgó személyből tíz a rokonaival élt együtt, egy fedél alatt. Összességében pedig az aktivisták közül minden második lakott egy lakásban/házban az egyesület szervezőinek kemény magjával.²⁰

A lakóhelyi szegregáció tényei tehát összekapcsolhatók az elsődlegesen vagy alkalmasint egyedül az etnikai azonosság talaján bontakozó, intézményes formát öltő (bejegyzett egyesületként jelentkező) munkás szociabilitással. S talán éppen ez az összefüggés ad rá magyarázatot, hogy miért nem intenzívebb a budapesti szlovákok egyesületi önszerveződése. Az ennek fő feltételét képező lakóhelyi elkülönülés, a szegregáció etnikai meghatározottsága nem éri el azt a kritikus pontot, amely a megvalósultnál több lehetőséggel kecsegtethette volna őket e törekvéseikben. Így azután több a szó, mint a tett. A szlovák etnikai közösség megszervezéséről, a szlovák bevándorlók elmagányosodásának és alkoholizálásának súlyos problémáiról cikkeznek a nemzetiségi sajtó hasábjain.²¹ A bevándorlók nagyvárosi adaptációját nemzetiségi egyesületi keretek között megkönnyítendő jön, vagy jött volna létre 1897-ben a *Pokrok* névre keresztelt egyesület, melynek alapszabály-tervezetét a

Belügyminisztérium elutasította, mondván: szociáldemokrata szervezkedés, tehát politikai tevékenység rejlik az önszerveződés háttérében.²²

Nem állítjuk, hogy az etnikai bázisú intézményes aktivitás, az egyleti integráció csak és kizárólag a munkahelyek világán kívül, a lakóhelyi kapcsolatháló mozgásba hozásával számíthatott sikerre. Van rá példa, hogy adott foglalkozás, nevezetesen a szlovák kőművesek csoportja oly módon teremt a maga számára egyesületi kereteket, hogy megőrzi nemzetiségi és szakmai zártságát. Az önszerveződés 1897-ben úgy indult meg, mint egy nem etnikai, hanem általános szakmai - szakszervezeti - organizáció része, de a nemzetiségi szekció 1910-re a saját lábára állt.²³ A dolog kivételességét mutatja, hogy nincs tudomásunk további, egyszerre szakmai-foglalkozási és nemzetiségi egyesületekről.

A munkavállalói kollektív tapasztalatok nemzetiségi identitásokat keresztező, azokkal szemben nemegyszer háttérbe is szoruló csekélyebb szerepe a csoportazonosság tudatosításában példákkal is illusztrálható. Kőbányai lengyel téglagyári munkások 1896 folyamán számos tömeggyűlést rendeztek, melyek némelyikén cseh és szlovák társaik is megjelentek. E gyűlések egyikén a lengyel szervezők külön is megvitatták a gyűlés résztvevőivel, hogy milyen álláspontra helyezkedjenek a millenniumi ünnepségekkel kapcsolatban. Végül az a határozat született, hogy a lengyel munkásgyűlés csatlakozik az ünneplőkhöz, mert átérzi az évforduló nagy jelentőségét a magyar nemzet életében. A gyűlésen jelen lévő egyéb szláv nemzetiségű munkások, a csehek és a szlovákok azonban különvéleményüket hangoztatták, a németek viszont a lengyel határozattal azonosultak.²⁴

Közhely, hogy az asszimiláció folyamatának a nagyváros és az ipari munka világa a legnyilvánvalóbb serkentője. Ha nem elégszünk meg ilyen általános formulákkal, hanem megvizsgáljuk a nagyvárosi lakóhelyi és munkavállalói kapcsolatok rendszerét azzal a határozott céllal, hogy megállapítsuk szerepüket az etnikai beolvadás nyelváltásnál sokkal bonyolultabb folyamatában, némileg elbizonytalanodunk. Azért, mert több jel is utal rá, hogy a munka- és a lakhely keretei között folyó közösségképződés nem hat egyforma erővel az etnikai csoportkötelékekre. A munkavállalói alapokon nyugvó önszerveződés és identitás a fő asszimiláló tényező, ám a lakóhelyi szegregációt kihasználó szociabilitás, mindenekelőtt az egyesületi aktivitás lassítja a spontán asszimilációt, annak feltétlen akadálya.

Minden azon múlik tehát, hogy ez utóbbi, az etnikai szegregáció mértékével összhangban képes-e, s milyen mértékben képes ellensúlyozni a munkahelynek a strukturális integráció irányába kifejtett kétségtelen befolyását. Ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban hosszas és szisztematikus kutatásokról lesz majd várható.

Jegyzetek

- 1 Thirring Gusztáv: A vándormozgalom jelentősége Budapest népességének gyarapodásában. *Földrajzi Közlemények* IX-X. 1925. 179-182; Gyáni Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest 1983. 52; Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég* 1990. 2. 26, 35-36.
- 2 Kende János - Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870-1910. *Történelmi Szemle* 1983/2. 239.
- 3 Uo. 242; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sor. 56. K. 562-563. 4 *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sor. 56. K. 562-563.

- 5 *Slovenské noviny* 1891. november 14.
- 6 *Slovenské noviny* 1901. január 29; *Slovensky dennik* 1913. július 27; Milan Hodža: Slovenská banka do Pesti. *Slovensky tyzdennik* 9, 34, 1911. augusztus 25.
- 7 Heiszler Vilmos: Soknyelvű ország multikulturális központja. Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán. *Budapesti Negyed* 1994. nyár, 10.
- 8 Uo.
- 9 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest 1940. 336.
- 10 A magyar történészek témát illető diskurzusáról lásd Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. *Valóság* 1993/4. 18-28; az asszimiláció=nyelvi magyarosodás szemléletének makacs továbbélésére friss példa: „A második generációban, a gyermekek esetében, 60-70 százalékos a *nyelvcseré*. Ez szintén többé-kevésbé a szülőkre vezethető vissza, hiszen jórészt szülői döntésen múltott. De ebben a generációban, mikor felnövekszik, mikor önállóvá válik, akkor már 60-70 százalékos értékű az *asszimiláció* aránya.” (az én kiemelésem) Szarka László: A budapesti szlovákság asszimilációja. In: *Másság-azonosság I.* kötet. Szerk.: Demeter Zayzon Mária. Budapest 1994. 124. A hazai nemzeti kisebbségek magyarosodását disszimilációként kárhóztató történetírás hasonlóan nyelvi alapozású asszimiláció fogalmát példázza, Ladislav Deák: The Slovaks in the Hungarian Statistics. In: *History and Politics. Illrd Bratislava Symposium*. Ed.: Dušan Kovač. Bratislava 1993. 86-93.
- 11 Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford Univ. Press, New York 1964. 60-84, különösen a 71. oldal. 12 Magyarországon elsőként s azóta is szinte egyedülként Kövér György támaszkodott Gordon asszimiláció fogalmára, és fejezte ki szkepszisét, e modell tanulságai alapján, a sikeres zsidó asszimiláció (valójában igen gyakran csak akkulturáció) közkeletű tézisével szemben. Kövér György: Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón. *Történelmi Szemle* 1977/2. 256-257.
- 13 Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Budapest 1990. I. köt. 162-200.
- 14 Vö. Monika Glettler: The Slovaks in Budapest and Bratislava, 1850-1914. In: Max Engman, ed.: *Ethnic Identity in Urban Europe*. New York University Press, Dartmouth 1992.305-306.
- 15 Budapest Főváros Levéltára (BFL) VI 1 a. 546/1895, 603/1895.
- 16 Lásd Gyáni Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok* 1994/6. I 070.
- 17 BFL VI I a. 351/1896, 440/1896, 1315/1896, 548/1897, 599/1897, 609/1897, 1278/I 898.
- 18 *Slovenský dennik* 1910. április 21; *Kozerobotnik* 1912. március I.
- 19 Ira Katznelson: *City Trenches. Urban Politics and the Patterning of Class in the United States*. University of Chicago Press, Chicago 1981.
- 20 BFL IV 1407 b. 4124/1899-I.
- 21 Például Zvoj novy. *Starytelsky robotnik* 1903, szeptember 1. 22 BFL IV 1407 b. 2585/1897-I.
- 23 *Slovensky dennik* 1910. április 21.
- 24 BFL VI I a. 315/1896, 351/1896. Az idézett eset az Alltagsgeschichte történészeinek azt a téziséét látszik igazolni, hogy a munkások (munkahelyi) világa többretegű képződmény, melyet az egymástól elváló preferenciák és idegenkedések töltenek meg tartalommal. Lásd Alf Lüdtke: Polymorphous

Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. *International Review of Social History* 38. 1993. Supplement I . 62.

GÁBOR GYÁNI

ETHNICITY AND ACCULTURATION IN BUDAPEST AT THE TURN OF THE CENTURY

After the fast demographic growth after 1850, Buda and Pest inhabited by Germans becomes a Hungarian city, while attracting many new immigrants of German, Slovakian and other (mainly Jewish) origin. According to the ethnic language statistics made at the end of the dualism, more than eighty percent of the inhabitants declare themselves Hungarian, but this fact does not show an assimilation success, perhaps the development of a mother tongue changing process, but shows the intensity of acculturation. There persists or develops in mass the bi- or more than bilingualism, and due to the different waves of migration there coexist different, well delimited categories within each ethnic group of the city.

Ethnically how far has become homogenic the society in Budapest? This question gets easier an answer if using the term of structural assimilation.

The first question to analyze is: What is the proportion and nature of ethnic-based segregation? It seems that its proportion is not too large, even the Jews differentiate according to the location of their homes.

The second question to be analyzed is: how sociability links or how it integrates the members certain ethnic communities, which is the role of their lodging and working place in the formation of different community relations and strives for creating ethnic unions.

The author tries to answer these questions through analyzing the sociability of Slovakian workers mostly at the turn of the century, using the police records of that time.